

AZ EMLÉKEZET, A POLITIKA, A KRITIKUS

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.3.123>

Szemben a *Traumatársadalom* című könyvemről eddig megjelent recenziókkal (Bódi 2020, Laczó 2020, Tóth 2020), Dupcsik Csaba kritikája (2020) nem ismerteti a kötet koncepcióját, sem azokat az állításait, amelyekkel vitába száll. Valójában a hat fejezetből hárommal még csak érintőlegesen sem foglalkozik. Tartalmi kritika helyett kifogásai hitelteleníteni igyekeznek a kötetet mint hanyagul szerkesztett, szakmaiatlan és indokolatlanul újraközölt tanulmányok gyűjteményét. Mindez sajátos olvasói élménnyel jár, ami bizonyos értelemben szórakoztató, azonban frusztráló is egyben, hiszen nem derül ki, voltaképpen mivel is vitatkozik olyan hevesen a kritikus. Írása megfosztja az olvasót attól, hogy a recenzens értelmezői szabadságának határain belül persze, de hozzáférhessen a könyv vitatott állításaihoz, és ezáltal saját véleményét mérlegeléssel alakíthassa ki. Az alábbiakban ezért megszüntetem ezt az aránytalanságot, különös figyelmet szentelve az emlékezetpolitikára irányuló kritika lehetőségeinek, majd elhelyezem a munkámat az ezzel foglalkozó friss kutatási eredmények között.

Dupcsik legfőbb kifogása, hogy a könyv nem felel meg a szakmaiság követelményeinek, mivel „*nem foglalkozik történettudományi megismeréssel*”. Vagyis azzal, hogy az emlékezeti megnyilvánulások mennyire felelnek meg a valójában megtörtént eseményeknek. Emiatt pedig a múlttól tett, egymástól nagyon is különböző súlyú emlékezeti állításokat, mint amelyek például a náciizmus, a kommunizmus, Trianon vagy esetleg 1956 emlékezetével kapcsolatosak, azonos mértékkel vet össze (ad absurdum az igazságot a hazugsággal). Az európai emlékezetpolitikai konfliktusok kapcsán tehát a „*tényleges történelmi események és folyamatok*” szerepével kellett volna foglalkoznom, például „*a holokauszt sajátosságaival, annak kritériumaival, hogy mitől tekinthető egy történelmi esemény holokausztnak, s mitől nem*”.

Ez a problémalátás azon a premisszán alapul, hogy a múlttal kapcsolatos társadalmi konfliktusok a történelmi igazság nem ismeréséből, félreismeréséből vagy el nem ismeréséből fakadnak. Akár amiatt, hogy a társadalmi szereplők nincsenek tisztában a történelmi múlt valóságával, akár amiatt, hogy szándékosan hamis módon reprezentálják azt. Ebben a megközelítésben az emlékezeti összecsapás ismeretelméleti kérdés: a történettudományi megismerés révén elhárulnak az emlékezeti konszenzus és ezáltal a megbékélés akadályai. A (történész) szakértőnek e folyamatban kitüntetett szerepe van, hiszen az ő feladata, hogy a múlt egymást kizáró verzióit a történelmi igazsághoz mérje, és ezzel megállapítsa, azok képviselői mennyire hitelesen lépnek fel a múlt reprezentációjának igényével. Így például megállapítja, hogy mekkora áldozattal járt a náciizmus vagy a kommunizmus, miben hasonló és különböző a két történelmi képződmény, és így tovább. Történelmi tudásával megtámogatja, korrigálja, esetleg érvényteleníti az emlékezeti igénybejelentéseket, a történettudományi igazságtétel pedig helyreigazítja az emlékezet politikai torzításait. Röviden, a múlt körüli konfliktusokat eszerint

az okozza, hogy egyesek tudatlanságból vagy éppen tudatosan meghamisítják a történelmet, amit a történettudományi megismerés révén ki lehet küszöbölni, elhárítva ezzel az akadályt a történeti igazság kölcsönös meg- és elismerése előtt. E megközelítésben, amely a történelem és az emlékezet normatív megkülönböztetésén alapul, az emlékezetpolitika nem más, mint a múlt politikai érdekek és célok vezérelte manipulációja, amit e torzítások helyreállításával, mint egyfajta lázat, csillapítani lehet.

Íme e jól ismert kritikai álláspont körvonalai: a történettudományként értett szakmaiság, ami képessé tesz a tényleges és a hamis(ított) történelem közötti különbségtevésre, és e múlt feletti tudásmonopóliumból fakadó morális felsőbbiségtudat. Az emlékezetpolitikai vitákban az ebben megszólalók az emlékezeti, laikus, hamisított, és morálisan elítélendő múltreprezentációkkal szemben határozzák meg magukat. Tünetértékű, hogy Dupcsik ebből a pozícióból közelít meg egy olyan könyvet, amely éppen az emlékezetpolitika e partikuláris kritikáját problematizálja, és tesz javaslatot egy hatékony kritikai megközelítésre. A kritikus tehát azt kéri számon a bírált munkán, amit az meghaladandó problémaként tárgyal.

Nem állítom, hogy a történeti igazság tudományos igényű feltárása felesleges. A múltról szerzett tudásunk, az ahhoz fűződő viszonyunk egyik legfontosabb forrásáról van szó – hozzátevé persze, hogy a történeti igazság mint olyan, és ezt a történettudományi megismerést számon kérők hajlamosak elfelejteni, a szaktudományon belül is vitatott. A könyv alapállítása nem az, hogy ne lenne szükség történettudományi megismerésre, hanem az, hogy az ezen alapuló kritika az emlékezetpolitikai konfliktusokban nem hatékony, azaz nem járul érdemben hozzá a kölcsönös elismerés biztosította megbékéléshez (az emlékezeti konszenzushoz) és ezáltal ahhoz, hogy a múlt körüli konfliktusok kezelhetők, illetve elkerülhetők legyenek. Könyvem kiindulópontja, hogy az emlékezetpolitikai konfliktusok rendre kiújulnak, azaz a történettudományi megismerés révén nem igazán lehet fogást találni rajtuk. Az emlékezeti állításokat súlyozó történettudományi kritikus ugyanis minduntalan abba a problémába ütközik, hogy rajta kívül mások is ezt teszik, és akár őt magát is, szakmai mércéjével együtt, mérlegre teszik. Ráadásul, nem csak a vele egyet nem értő történész kollégák, hanem a történettudományhoz mit sem konyító legkülönbélebb laikusok is, akik a történeti szaktudomány nevében megszólaló kritikust részrehajlással vádolják meg, vagy akár magának a történettudományos tudásnak a hitelét is megkérdőjelezzik.

A szakmai hozzáértés hitelességét jellemzően a megélés hitelességére hivatkozva támadják. A történész legfőbb riválisa a szemtanú, de még inkább az áldozat, aki a tudós objektív távolságtartásával a megélésből adódó érintettségét szegezi szembe. A *public history* problémáról van szó, aminek alapvető jellegzetessége, hogy a történész elveszíti a múltról szóló tudás közvetítése feletti kvázi-monopóliumát, és riválisok támasztotta kihívásokkal szembesül (egyúttal maga is tanúvá válik, azaz problematizálódik a múlttal fenntartott objektivizáló-kritikai távolsága). Az emlékezeti konfliktusokban a történeti hitelesség tudományos kritériumaival a megélt tapasztalat hitelessége verseng, és a tudóst könnyen az egyik „oldal” szekértolójaként „leplezik le”. Az emlékezetpolitika partikuláris-történettudományi kritikájának korlátait tehát nem abban látom, hogy egyre hatalmasabbak, furfangosabbak és gátlástalanabbak a múltat instrumentalizáló „történelemhamisítók”, miáltal egyre silányabb a történeti tudás minősége. A könyvem első felében ehelyett strukturális magyarázatot adok arra az átalakulásra, amely az emlékezetpolitika mai értelemben vett gyakorlataihoz vezetett.

Habermas (1988) a nyugatnémet történészvitáról írta, hogy a náci bűnök egyediségének kérdése azáltal válik olyan robbanásszerűvé, hogy nem egy szaktudományos folyóiratban, hanem egy napilap hasábjain közölnek róla cikket, hiszen ebben az esetben ez a „mi”, ahol a vita kialakul, a résztvevő (és nem a szakértő) perspektívájából szembesül vele. A történelem közhasználatáról szóló írása a tudományos és a politikai nyilvánosság közötti intézményes határokra hivatkozik, és a történészvitát határátlépésként értelmezi. Hogy ezek a határok a '80-as években leomlóban voltak, jól mutatják a második világháború és a holokauszt emlékezete kapcsán sorra kirobbanó közéleti viták. Figyelem, a washingtoni holokauszt emlékmúzeum, a Klaus Barbie per, a Bitburg-affér vagy a gyarmatosítás körüli emlékezeti konfliktusok a nyugati centrum országaiiban alakultak ki. Itt jött létre a '70-es évektől fogva a mai értelemben vett emlékezetpolitika. Könyvem első és második fejezetében a nyilvánosságnak ezt a szerkezetváltozását tárgyalom a transznacionális emlékezetpolitikai tér fogalmán keresztül. Ez a nyilvánosság a habermasival ellentétben nem korlátozódik a konténer-társadalmakra. Ugyanakkor, nem is egyszerűen nemzetközi, mivel a legdöntőbb változás a hatalmi szerkezetében az az, hogy az állam elveszti monopóliumát a múlttal fenntartott társadalmi viszony meghatározásában. Az újonnan kialakuló emlékezetpolitikai hatalmi teret a második fejezetben a benne uralkodó normák és gyakorlatok, illetve a jellemző társadalmi szereplők azonosításával definiálom. Elsősorban az emlékezettörténeti irányzatra támaszkodom, konkrétan a holokauszt emlékezetének globalizálódásáról szóló kutatásokra. A harmadik fejezetben a társadalom- és humántudományokban a '80-as években kialakult és a '90-es években hódító ún. kulturális traumaelméletet a transznacionális emlékezetpolitikai tér összefüggésében kritizálom. Könyvem koncepciója szerint e hatalmi tér fogalmi megragadását a működésére vonatkozó empirikus elemzések követik. Ez utóbbiak azt vizsgálják, hogy a hidegháború végével a volt szocialista térség és benne Magyarország hogyan integrálódik ebbe a térbe a „hosszú” '90-es években, és ennek milyen társadalmi és politikai következményei vannak. A negyedik fejezetben a múltreprezentációt térségünkben meghatározó hatalmi viszonyok közül az Európai Unió bővítési folyamatát veszem figyelembe, amelyben a kozmopolita holokausztmemorialis diskurzus összekapcsolódott a demokratizálódással kapcsolatos elvárásokkal, a diktatúrából a demokráciába történő átmenet eszméjének megfelelően. A Terror Háza körül kirobbant vitát ebben a kontextusban elemzem az ötödik fejezetben, végül a hatodikban a német áldozatiság problémájával foglalkozom az 1945 utáni magyarországi nyilvános mulatdiskurzusokban.

A könyvben kidolgozott és alkalmazott történeti-szociológiai kritika tehát olyan értelemben totális (Mannheim után szabadon), hogy nem igazságot kíván tenni a szembenálló „oldalak” között, hanem azt a kontextust, társadalmi teret teszi kritika tárgyává, amelyben a vita rendszerszerűen kirobban, és amelyben az „oldalak” kialakulását és a konfliktus lefolyását a társadalmi cselekvés meghatározott normái, szereplői és gyakorlatai határozzák meg. E kritika, melynek középpontjában az áldozati versengés áll, az emlékezetpolitikát a politika történeti átalakulásának tekinti. Azzal a folyamattal foglalkozik, amely során az 1970-es évektől a jövőorientált, szükségszerűen kollektív áldozattal járó társadalomalakításként felfogott politika átadta a helyét a múltközpontú, az értelmetlenül szenvedő egyéni áldozatok elismertetéseként felfogott (emlékezet-, identitás-, elismerés-) politikának. Nem az emlékezet politikálódik át, hanem a politika emlékezetesül.

Vajon a múlt körüli konfliktusok társadalmi feltételeinek története részét képezi-e a „tényleges történeti események és folyamatok” körének? Válasz helyett lássuk, mivel magyarázza a *Traumatársadalom* a történeti

igazság meg- és ezáltal elismerésén alapuló megbékélési modell kudarcát. A lényeg abban ragadható meg, hogy hiába állapítja meg szakértői kompetenciáinak birtokában Dupcsik Csaba, hogy címadásával a *Kommunizmus fekete könyve „indirekt módon a holokauszt áldozatai előtt is fejet hajtott”*, ha az olvasókat, legyenek szakmabeliek (akár szerzőtársak!) vagy laikusok, mégis Stephane Courtois történész ennek ellentmondó bevezető tanulmánya ragadja meg, amelyben megállapítja, hogy míg a náciizmusnak 25 millió, addig a kommunizmusnak 100 millió áldozata volt (Courtois 1997:25). A könyv nemcsak Franciaországban, hanem jóformán az egész kontinensen óriási közéleti vitát kavart, amit elsősorban ez az összehasonlítás váltott ki. A konfliktus megértéséhez hiába súlyozzuk Courtois kijelentését a tényleges történelemhez, kimutatva például, mint oly sokan tették, hogy hol számolta el magát. Maga a számolás a lényeg: Courtois tudományos kalkulusa szerint a kommunizmus több szenvedést okozott, mint a náciizmus, ezért nagyobb súllyal nehezedik a jelenre. Ez pedig alapvető érvévé vált a kommunizmus kriminalizálását az áldozatok nevében célul kitűző aktorok transznacionális hálózatának (a szakzsargonban: *transnational advocacy network*), amelynek kulcsszereplője a tudós Courtois is (Neumayer 2019). Az áldozatok számának összehasonlítása nem egyszerűen ismeretelméleti kérdés, amit le lehetne zárni a történettudományos megismerés érvényesítésével, megállapítva, hogy valójában hány áldozat volt. Az olvasókat az érdekli, hogy ki mennyit szenvedett, illetve ki mennyi szenvedést okozott. Ez társadalmi probléma, hatalmi kérdés, ami arról szól, hogy az adott (áldozati) csoport nevében fellépő társadalmi szereplő mekkora súllyal, azaz presztízzsel (tekintéllyel) rendelkezik. E politikai küzdelemre alkalmazom Veblen státuszversengésről szóló elméletét, hogy megragadhassam, miként működik erőforrásként a múltbeli értelmetlen szenvedés reprezentációja, azaz az elismert áldozati státusz. Magyarán nem az áldozatok versengenek, és a tét nem egyszerűen az, hogy ki áldozat és ki nem. Áldozati képviselők közötti politikai küzdelemről van szó. A mezőbe való belépés feltétele, hogy az aktor az áldozatok nevében szólal fel, a küzdelem pedig arról a szimbolikustökefelhalmozásról szól, amit az áldozati csoport súlya jelent (és amit a szenvedés mértéke fejez ki).

Az emlékezetpolitika így tehát politikai problémaként merül fel, amelyet a képviseleti intézményrendszer megváltozásához kötök (lásd még Zombory 2020, különösen Csigó–Zombory 2020). Ennek során a csoportérdekek vertikális és intézményes politikai képviselete rovására jelentősen megnőtt a horizontális, azaz a képviseltek helyett a politikai versenytársakat figyelembe vevő szimbolikus képviselet társadalmi szerepe. Más szóval, a politikai képviselet legitimitáselvéiben jelentős elmozdulás tapasztalható a sokféle és partikuláris csoportérdekeket feltételező népképviselettől az egyéni áldozatok összességének képviselete felé. Ez azt jelenti, hogy az áldozatok nevében fellépő politikában a képviselt csoport határainak megvonását végző szimbolikus aktusok előfeltételezik az érdekek képviseletét. Mivel a csoportokat minduntalan meg kell jeleníteni a szimbolikus politika emlékezeti és egyéb gesztusaival, a politikai versengés az áldozati csoportok közötti státuszversengés formáját ölti. Ennek során a felek kölcsönösen történelemhamisítással vádolják egymást, az áldozati versengés társadalmi dinamikája tehát végeredményben destabilizálja a múlthoz fűződő viszonyt. A társadalomkritika tárgya ebben a perspektívában nem az oldalak történelemhamisítása, hanem az a reflexív modernizációs deficit, amely révén a politika egyre inkább eltávolodik a társadalmi érdekektől, ahogy az emlékezeti igénybejelentések konkurenciája is a történeti tapasztalatoktól. A könyvemben kimutatom, hogy az Európa identitásalkotó emlékezeti eseményeiről szóló vita valójában a történeti hitelesség, azaz a legitim képviselet elvei körül zajlott.

A kidolgozott szociológiai kritikai megközelítés annyiban történeti, hogy a múlt körüli társadalmi konfliktust annak kontextusában elemzi, azaz a társadalmi szereplők perspektívájából indul ki. Ez teszi lehetővé, hogy például meglássuk a különbségeket az USA 1970-es–80-as éveinek identitáspolitikai vitái és a '90-es évek EU csatlakozás körüli vitái között, esetleg a hidegháborút követő és az azt megelőző EU bővítés diskurzusai között. Így érthetjük meg a jelentőségét annak, hogy a holokaust dekontextualizált emlékezetén alapuló európai kozmopolitizmus adott történeti pillanatban összekapcsolódott a demokratizálódásról alkotott normatív elképzelésekkel, és a csatlakozás implicit, „puha” kritériumaként működött.

Ennek a könyvben kifejtett mimetikus versengés lett a következménye, vagyis az, hogy a kommunizmus-emlékezet a dekontextualizált holokaustemlékezeti konstrukció mintájára kanonizálódott. Más szóval nem a történeti tapasztalatok alakították, hanem a '80-as és '90-es évek nyugati vitáinak szereplői, pozíciói, stratégiái. Az európai identitásnarratíva körüli, nemzeti és nemzetközi szinten zajló vita ékesen példázza, amit a könyv első mondata provokatív módon felvet: az emlékezetpolitika nem csak a politikát, hanem az emlékezést is ellehetetleníti.

Végül, néhány támpontot szeretnék adni a munkám elhelyezéséhez az emlékezetpolitika kritikájához kapcsolódó tudományos fejlemények között. Újabban több történeti munka jelent meg, amely kétségbe vonja a globalizált holokaustemlékezeti megbékélési modell egyes előfeltevéseit. Jelena Subotić *Yellow Star, Red Star* című könyve az enyémhez nagyon hasonló gondolatmenetet követ, amikor azt tárgyalja, hogy az európai posztkommunista államok a hidegháborút követő geopolitikai bizonytalanság és kulturális ressentiment hatására hogyan sajátították el a holokaust normatív emlékezetét azért, hogy legitim módon jeleníthessék meg saját, különböző történelmi szenvedésüket (Subotić 2019). Érdekes megemlíteni Emma Kuby nagyszerű munkáját is (2019), amely a David Rousset indította, az *univers concentrationnaire*-t feltáró túlélői tanúságtételi mozgalom történetét dolgozza fel az 1945 utáni évtizedekben. Legfontosabb tézise számunkra az, hogy a koncentrációs tábor egyetemes jelentőségűként megjelenített tapasztalatán alapuló igazságtételi modell kudarcot vallott a gyarmati erőszak elleni küzdelemben. Kuby ezzel explicit módon cáfolja Michael Rothberg nagyhatású elméletét a „többirányú emlékezetéről” (Rothberg 2014) és hívja fel a figyelmet napjaink kitüntetett emlékezeti gyakorlatának, a túlélői tanúságtételnek az emlékezetpolitikai korlátaira. Kisantal Tamás néhány hete megjelent könyve abba a ma már igen gazdag emlékezzetörténeti irányzatba illeszkedik, amely a 2000-es évek elejétől kezdve vizsgálja a háborút közvetlenül követő időszakot, megtörve a „hallgatás mítoszát”, vagyis azt a sokáig evidenciaként kezelt elképzelést, hogy a zsidó túlélők és kortársaik a '60-as évekig hallgattak a holokaust borzalmairól. Kisantal magyar irodalomtörténete azt a gazdag szövegvilágot elemzi és hozza be a köztudatba, amelyet Kertész Imre munkásságának kanonikus értelmezése elhomályosított, marginalizált és delegitimált (Kisantal 2020). Márpedig ezzel azok a stratégiák is feledésbe merültek, amelyek a háborús és zsidó szenvedés morális jelentőségét a későbbi holokaustemlékezeti modelltől eltérően jelenítették meg.

A friss nemzetközi emlékezetkutatások közül több kifejezetten a kozmopolita holokaustemlékezeti megbékélési modell válságából indult ki az útkeresés szándékával. Bull és Hansen (2016) elméleti igényrel rekonstruálta ezt a modellt, rámutatva annak kudarcára a jobboldali populista kihívással szemben. A szerzők bevezették az agonisztikus emlékezet fogalmát, amelyre kidolgoztak egy alternatív megbékélési modellt. Ennek lényege,

hogy a kozmopolita holokausztemlékezeti modellel szemben nem a Jó és a Gonosz absztrakt morális példázattal operál, azaz nem törekszik univerzális tanulságok levonására, hanem az emlékezetet rekontextualizálja; az emlékezeti gyakorlatokat pluralizálja, amennyiben a hiteles történeti megszólalást nem korlátozza az áldozati tanúságtételre; elismeri az érzelmek szerepét az emlékezeti megszólalásokban. Bull és Hansen az emlékezet olyan politikáját igyekszik kialakítani, amely nem az áldozattal való absztrakt-univerzális empátián, hanem a történeti tudáson alapuló kritikai megértésen és elismert politikai pozíciókon nyugszik. Vállalkozásuk jelentőségét jelzi, hogy Stefan Berger történész és a Bochumi Ruhr Egyetem vezetésével egy egész H2020-as projekt épült rá, amely különös figyelmet szentelt a háborús múzeumok jelenformáló szerepének (Berger et al. 2018). Kifejezetten az emlékezetpolitika válságából indult ki a nemzetközi emlékezetkutatás két meghatározó alakja is, az emlékezet szociológiájával foglalkozó Sarah Gensburger és a *transitional justice* szakértője, Sandrine Lefranc (2020). *Túl az emlékezeten. Valóban tudunk tanulni a múltból?* című könyvükben, mely idén jelent meg angolul, azt a kérdést tették fel, hogy miért nem vezetett eredményre a holokauszt emlékezete által hordozott morális tanulság átadása az idegengyűlölet, az antiszemitizmus, a rasszizmus visszaszorításában. Empirikus kutatásokra hivatkozva vonják kétségbe a „helyes emlékezet” átadására vonatkozó szakpolitikák előfeltevéseit, amelyek szerint a múlt „morális tanulságainak” átadása a társadalmi kohézióhoz és a békés együttéléshez vezet el. Az utóbbi időben többen is felhívták a figyelmet az emlékezetkutatás trauma-fixáltságának negatívumaira, arra, hogy a múltbeli erőszak okozta értelmetlen szenvedés történetévé redukálja a történelmet, a cselekvés problémáját csak a szenvedő áldozat keretében képes felvetni, és elhanyagolja a jövővel kapcsolatos elvárások kérdését. A szenvedő szubjektumon túl a „jó antropológiájára” történő felhíváshoz (Robbins 2013) hasonlóan az emlékezetkutatásban is megjelent az igény a „pozitív fordulatra” (Rigney 2018).

Végül, a kritikai rákérdezések külön vonulatát képezik az emberi jogokkal kapcsolatos újabb kutatások, amelyek jellemzően a hangoztatott magasztos eszmék és a valós gyakorlatok azoknak ellentmondó eredményeire mutatnak rá. Elsősorban arra, hogy hogyan kapcsolódott össze történetileg az emberi jogi diskurzus a globális neoliberális kormányzatisággal és ideológiával (Guilhot 2012, Whyte 2019). Ez az emberi jogi ideológia, ahogy a könyvemben is szó van róla, összefonódott az univerzális gonosz abszolút morális mércéjeként reprezentált holokauszt emlékezetével. A humanitárius küzdelemnek tehát lényeges részét képezik azok a törekvések, amelyek a „helyes emlékezés” kialakítását célozzák a demokrácia és az emberi jogok kialakítása, érvényesülése érdekében. Lea David *A múlt nem képes meggyógyítani bennünket* című, idén megjelent könyvében amellettt érvel, hogy a „morális emlékezés”, azaz az emlékezés „helyes” módjaira vonatkozó technokrata-szemlélmű normák és gyakorlatok együttesének az emberi jogok nevében történő kikényszerítése miként vezet a (volt) konfliktusok sújtotta társadalmak „gyógyulása” helyett megosztottsághoz, instabilitáshoz, az etnikai nacionalizmus felerősödéséhez (David 2020).

Különböző tudományterületről és eltérő megközelítésekkel bár, ám az említett szerzők voltaképpen mind a „múlttal való szembenézés” normatív paradigmájának válságára reagálnak. Különösen érdekes, ahogy útkezeséseik keresztezik egymást, mint legutóbb a *Modern Languages Open* idén nyáron megjelent, *Globális emlékezeti válság: populizmus, dekolonizáció, és ahogy a 21. században emlékezünk* című különszámában, amelyhez nem kevesebb, mint húsz szerző járult hozzá (Spišiaková–Forsdick–Mark 2020). Jól láthatóan az emlékezetpolitika globális válságára egyre többen reagálnak, a kérdés jelen pillanatban szerintem az, hogy kialakul-e egy

közös, paradigmaticus platform ezen széttartó irányokból induló kritikai megközelítések számára, és hogy ez a trend mennyire lesz képes befolyásolni az állami és nemzetközi szakpolitikákat.

HIVATKOZÁSOK

- Berger, S. et al. (2018) War Museums and Agonistic Memory: a Report. *Museum Worlds*, 6(1). 112–124. <https://doi.org/10.3167/armw.2018.060109>.
- Bódi L. (2020) Az áldozatok nevében? *Új Egyenlőség*, Június 3. <https://ujegyenloseg.hu/az-aldozatok-neveben/>
- Bull, A.C. – Hansen, H.L. (2016) On agonistic memory. *Memory Studies*, 9(4). 390–404. <https://doi.org/10.1177/1750698015615935>.
- Csigó P. – Zombory M. (2020) Respect My Right to Dominate: Recognition Politics and Foundationalist Representation. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, (6)1. 8–26.
- Courtois, S. (1997) Les crimes du communisme. In Courtois, S. – Werth, N. – Panné, J. L. – Bartosek, K. – Margolin, J-L. – Paczkowski, A. *Le livre noir du communisme: crimes, terreur et répression*. Paris: Laffont. 9–41.
- David, L. (2020) *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*. Cambridge, United Kingdom – New York: Cambridge University Press.
- Dupcsik Cs. (2020) Harccá silányult emlékezés. *socio.hu*, 2. 82–94. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.2.82>
- Gensburger, S. – Lefranc, S. (2020) *Beyond Memory: Can We Really Learn From the Past?* Cham: Springer International Publishing: Imprint: Palgrave Pivot.
- Guilhot, N. (2012) *The Democracy Makers: Human Rights and the Politics of Global Order*. Columbia University Press.
- Habermas, J. (1988) Concerning the Public Use of History. *New German Critique*, (44). 40–50. <https://doi.org/10.2307/488145>.
- Kisantal T. (2020) *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészidőszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Kronosz.
- Kuby, E. (2019) *Political Survivors: The Resistance, the Cold War, and the Fight against Concentration Camps after 1945*. Ithaca: Cornell University Press.
- Laczó F. (2020) Traumatársadalom: Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája [The society of trauma: The historical-sociological critique of memory politics]. By Máté Zombory. *Hungarian Historical Review*, (9)1. 161–164.
- Neumayer, L. (2019) *The Criminalisation of Communism in the European Political Space after the Cold War*. Critical European studies. London – New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Rigney, A. (2018) Remembering Hope: Transnational activism beyond the traumatic. *Memory Studies*, 11(3). 368–380. <https://doi.org/10.1177/1750698018771869>.
- Robbins, J. (2013) Beyond the suffering subject: toward an anthropology of the good. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 19(3). 447–462. <https://doi.org/10.1111/1467-9655.12044>.
- Rothberg, M. (2014) Gázától Varsóig. A többirányú emlékezet feltérképezése. In Szász A. L. – Zombory M. (szerk.) *Transznacionális emlékezet és a holokauszt emlékezettörténete*. Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány. 236–260.
- Spišiaková, E. – Forsdick, C. – Mark J. (2020) (szerk.) The global crisis in memory: populism, decolonisation and how we remember in the twenty-first century, special collection of *Modern Languages Open*, 05 Aug 2020. <https://www.modernlanguagesopen.org/collections/special/global-crisis-in-memory/>
- Subotić, J. (2019) *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance after Communism*. Ithaca, [New York]: Cornell University Press.
- Tóth M. (2020) Zombory Máté: Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája. *BUKSZ*, 32(1). 65–69.
- Whyte, J. (2019) *The Morals of the Market: Human Rights and the Rise of Neoliberalism*. Brooklyn: Verso Books.
- Zombory M. (2020) (szerk.) Beyond Recognition: Crises of Politics and Representation. Special issue, *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, (6)1. 4–165.